

بررسی و تحلیل مضامین و نقوش سنگ مزارات صندوقی موزه آستان قدس رضوی

لیلا غنی زاده^۱، افسانه براتی فر^{۲*}، دکتر میثم جلالی^۳.

- ۱- لیلا غنی زاده، کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء تهران، مدرس گروه نقاشی موسسه آموزش عالی فردوس مشهد.
- ۲- افسانه براتی فر (نویسنده مسئول)، کارشناسی ارشد نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء تهران.
- ۳- دکتر میثم جلالی، دکتری باستان شناسی، پژوهشگر بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.

چکیده

مرگ جریانی انکارناپذیر است و سنگ مزار شاخصه‌ای در این جریان می‌باشد. پیشینه استفاده از سنگ مزار در ایران به بعد از اسلام می‌رسد. سنگ مزارات مانند دیگر آثار دوره اسلامی به تدریج دارای تزئیناتی شدند که شاخصه‌های زیادی اعم از معرفی متوفی تا دوره و نشانه‌های تاریخی را نمایان می‌کند. استفاده از سنگ مزار صندوقی بر روی مزار متوفی، تاریخ دقیق و مشخصی ندارد اما اولین نشانه‌های آن را می‌توان در دوره تیموری مشاهده کرد. در این پژوهش ۵ نمونه از سنگ مزارهای صندوقی موزه آستان قدس مورد مطالعه قرار گرفته است که به همراه دو نمونه از سنگ مزارات نویافته در حفاری‌های حرم مطهر معرفی می‌شوند. هدف از این پژوهش مطالعه ساختار، کتیبه‌ها و نقوش سنگ قبرها می‌باشد. نگارندگان به دنبال پاسخ به این سوال هستند که مضمون کتیبه‌ها و نقوش تزئینی سنگ قبور صندوقی موزه آستان قدس رضوی به چه موضوعاتی اشاره دارند. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و گردآوری داده‌ها بر مبنای اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی می‌باشد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تزئینات سنگ مزارهای صندوقی مورد مطالعه با نقش مایه-هایی کتیبه‌ای، هندسی، محرابی و مقرنسی با کنده کاری‌هایی از شاخ و برگ گیاهان بوده است و در دوران صفوی بازتاب فضای شیعی آن دوران بالاخص در استفاده از نام حضرت علی (ع) بوده است. در نوشتن کتیبه‌های این سنگ مزارها از خطوط کوفی بنایی، ثلث و نسخ استفاده شده است.

کلمات کلیدی: موزه آستان قدس، دوره تیموری، دوره صفوی، سنگ مزارات صندوقی، نقوش تزئینی، کتیبه.

* Email: afsanehbaratifar@gmail.com

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

مقدمه

ساخت مقابر و آرامگاه از دیرباز برای ارج نهادن به جایگاه مردگان حائز اهمیت بوده به طوری که در دوران باستانی ایران با گوردخمه‌ها و مقابری مواجه می‌شویم که سنت‌های گذشتگان را نسبت به متوفی بر ما روشن می‌سازد. بعد از اسلام طبق سنت اسلامی متوفی طی مراسمی در خاک دفن می‌شود. مقابر به موازات دوره‌های تاریخی از نظر ساختاری تحت تأثیر عوامل مختلف فرهنگی و آیین‌های جامعه رو به تغییر و باورها قرار گرفت و دگرگون شد. در ایران اسلامی بناهای آرامگاهی از سده چهارم ه.ق. ساخت آرامگاه برای اشخاص مهم رواج یافت و به تدریج رونق گرفت و به گواه تاریخ همواره مقابر بزرگان و افراد شاخص جامعه در طول دوران‌های بعدی نیز اهمیت خود را حفظ کرد. وجه مشترک مقابر و آرامگاه‌ها چه برای بزرگان و چه مردم عادی وجود سنگ مزاری است که با مشخصات ویژه‌ای ساخته می‌شود. گرچه نشان و مدرکی از چگونگی آغاز گذاشتن سنگ بر مزار متوفی در دست نیست، اما می‌توان گفت چگونگی تدفین و گذاشتن نشانه (سنگ) قبر پس از چهل روز در فقه شیعه، می‌تواند سرآغاز این سنت باشد. سنگ مزارها در انواع گوناگون و سبک‌های خاص که ریشه در مبانی اعتقادی دوره‌های اسلامی دارد در همه گورستان‌ها استفاده می‌شود و جزو شاخصه مهمی از گورستان است. حرم مطهر رضوی از گذشته دور و همزمان با دفن پیکر مطهر امام هشتم شیعیان، امام‌رضا(ع) کانون توجه طیف‌های مختلفی از مردم بوده است و بواسطه و بسیاری از مردم در وصیت خود خواستار دفن در جوار مرقد این امام بزرگوار بوده‌اند. همچنین همزمان با توسعه حرم مطهر جهت رفاه زائرین و همینطور روند رو به گسترش شهرنشینی تعدادی از سنگ قبرهای اطراف حرم مطهر نیز به موزه آستان قدس رضوی انتقال یافته است. این پژوهش در نظر دارد به مطالعه مفاهیم نمادین این نوع از سنگ مزارها با تزئینات گوناگون و بررسی فرمی و محتوایی آنها بپردازد. سنگ مزارات صندوقی موزه آستان قدس که دوره‌های مختلفی را شامل می‌شود. این پژوهش به ۵ سنگ مزار صندوقی که بیشترین حجم از اطلاعات و درصد کمی از تخریب را داراست می‌پردازد. روش تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و میدانی به موازات هم انجام پذیرفته است و بر اساس مطالعات میدانی، مستند نگاری‌های لازم از قبیل عکاسی، طراحی، خوانش کتیبه‌ها و بررسی نقوش صورت پذیرفته شده است.

پیشینه پژوهش

به لحاظ سابقه پژوهش در ارتباط با سنگ مزارات دوره اسلامی، کتیبه‌ها و نقوش حک شده بر آنها تاکنون تحقیقاتی انجام گرفته که به مطالعه و تحقیق درباره نقوش موجود در سنگ قبرهای نواحی مختلف ایران پرداخته‌اند. از آن جمله می‌توان به «آثار سنگی موزه آستان قدس رضوی» (۱۳۹۴) تألیف میثم جلالی اشاره کرد که در آن کتیبه‌ها و سنگ قبرهای محفوظ در موزه آستان قدس رضوی به صورت موجز معرفی شده‌اند. در مقاله بررسی و شناخت مضامین و نقوش سنگ قبرهای محفوظ در هارونیه توس (۱۳۹۷) علیرضا شیخی و عطیه جهانیان سنگ مزارهای هارونیه را از حیث مضمون و نقوش بررسی کرده‌اند. پژوهشی با عنوان «نشانه‌شناسی نقوش سنگ های قبرستان دارالسلام شیراز» به قلم جواد پویان و مزگان خلیلی (۱۳۸۹) انجام شده که نقوش تزئینی این گورستان تقسیم‌بندی و به مطالعات مردم‌شناسی آن پرداخته‌اند. در مقاله «سفیدچاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان» نوشته روجا علی نژاد (۱۳۹۳)، نقوش تزئینی به کار رفته در سنگ قبرها تقسیم‌بندی و بازخورد معنایی آن‌ها تفسیر و تبیین شده است. «سنگ مزارهای ایران» به قلم هوشنگ پورکریم (۱۳۴۲) پژوهشی دیگر است که در آن نویسنده به تقسیم‌بندی نقوش تزئینی سنگ مزارها به صورت کلی پرداخته است. همچنین می‌توان به مقاله «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره شهر در استان ایلام» نوشته شریفی نیا و دیگران (۱۳۹۵) و مقاله «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان» (۱۳۹۳) نوشته صفی‌خانی و دیگران از دیگر مواردی است که می‌توان به آن اشاره کرد.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

روش تحقیق

پژوهش حاضر مبتنی بر روش تحلیلی و توصیفی است و جمع آوری اطلاعات به کمک مطالعات میدانی و اسناد و منابع کتابخانه‌ای می‌باشد. تعداد سنگ مزارهای صندوقی مورد بررسی ۷ مورد بوده است که دو مورد نویافته هستند.

۱. پیشینه تاریخی

باگذشت زمان در ایران به هر نقطه از این سرزمین که بنگریم گواه ریشه‌ای از اعتقادات بومی به خصوص آداب و رسوم مرگ، مزار و متعلقات آن خواهیم بود که جز شواهدی اندک و ناچیز، از آنها باقی نمانده است (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴). حکام تیموری و فرمانروایان اوایل دوره صفوی، مهمترین حامیان فرهنگ ایرانی بودند و در خلال دوره حکومتشان هنر به ویژه معماری به نقطه اوج خود رسید (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۹). از دوره تیموری ساخت مقابر و اهمیت آن دوچندان شد به طوری که تیمور اعضای خانواده‌اش را برای ساخت بناهای تاریخی تشویق می‌کرد. یکی از همسران او تومان آغا در شاه زنده یک خانقاه بنا نمود. برخی دیگر از همسران و خواهرانش نیز در این مکان مقبره‌هایی ساختند. شاه زنده، نمونه‌ای مهم در این زمینه است که تیمور اعضای خاندانش را برای ساختن چنین بناهای مذهبی و دیگر مؤسسات رسمی، تشویق می‌کرد. بدین ترتیب بین سالهای (۱۴۰۵-۷۲۲/۱۳۷۰-۸۰۸) توسط خاندان تیمور در شاه زنده، بیست مقبره ساخته شد (همان: ۲۹-۳۰). اهمیت ساخت مکان‌های مذهبی برای تیمور به اندازه‌ای بود که در تسخیر دمشق به جهت کشورگشایی «اهالی را به دلیل بی‌اهمیتی و به خصوص بی‌اعتنایی به مزار ام‌حبیبه یکی از همسران پیامبر سرزنش کرد و دستور داد آرامگاهی باشکوه و متناسب با شأن این خانم بنا کنند» (بوات، ۱۳۸۳: ۵۱). یکی از نمونه‌های سنگ مزار صندوقی را می‌توان در دوره تیموریان یافت که در گور امیر سمرقند کارگذاشته شده است. این بنا قبل از سال ۸۰۴ ه.ق. / ۱۴۰۱ م. به عنوان یک مدرسه ساخته شد. در این سال تیمور دستور ساخت آرامگاه حاضر را صادر کرد. پس از مرگ او، پسرش شاهرخ او را در آن جا دفن کرده و نواده‌اش الغیبگ این آرامگاه را تبدیل به بقعه سلطنتی تیموریان کرد. مهمترین بخش‌های باقیمانده این بنا، گنبد و بناهای مجاور در جنوب آن است. دعاهایی خطاب به امام علی (ع) بر روی سنگ قبر تیمور به خط ثلث به وسیله الغیبگ نوشته شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۲۰). رفته رفته با تغییر حکومت از تیموریان به صفویان، نقوش و کتیبه‌ها برای بسط عقاید شیعی به کار گرفته شد. شاید بتوان گفت حکومت صفویان از لحاظ هنری وارث تیموریان بود ولی کتیبه‌های تاریخی در این دوره به حد اعلای خود رسید. از اقدامات مهم شاه اسماعیل، معرفی کردن مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی کشور بود. در حقیقت رسمیت بخشیدن به مذهب شیعه به عنوان میراث اصلی شاه اسماعیل سبب اتحاد و همدلی مردم و یکپارچگی و وحدت در هنرهای تجسمی شد (آژند، ۱۳۹۲: ۴۸۶). در امام‌زاده‌ها (مقبره‌ها) کتیبه‌ها با چهار مضمون، شکرگذاری خداوند و رحمتش، مرگ هر چیزی در روی زمین، کاربرد بنا و عباراتی درباره بزرگان دینی استفاده می‌شود (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۶۵).

۲. معرفی سنگ مزارات صندوقی مورد مطالعه

آرامگاه‌ها محلی برای نمایش تاریخ، هنر، فرهنگ و حتی فلسفه و نوع زندگی مردمان یک جامعه هستند. با مشاهده قبور و مطالعه آن‌ها و مفاهیم، مضامین و نقوش حک شده بر آن‌ها می‌توان به بسیاری از اعتقادات، تاریخ مردمان یک منطقه و حتی هنر آن‌ها پی برد. نوشته‌ها، نام‌ها، تزئینات و فرم عواملی هستند که سنگ را جان می‌بخشند، و راهنما می‌شوند و ما را جایی می‌برند بین هست و نیست، جایی که نام نیست، یادگار هست. نقوشی که معرفتی پیشین از تاریخ هنر تمدن ایران بوده و سرچشمه اصلی آنها اسرارآمیز است. نقوش حکاکی شده در دوره اسلامی در بخش‌های مختلفی از گذارهای مذهبی دیده می‌شود که یک نمونه از این گذارها سنگ مزارهای منقوش با مضامین گیاهی، باورهای قومی، فرم‌های ناب حجاری و کتیبه‌هایی با خط‌های متنوع می‌باشد. شیخی و جهانیان به نقل از بزرگ‌نیا بیان می‌دارد: سنگ مزارها در دنیای اسلام به اشکال مختلف یافت می‌شوند، مانند: عمودی، افقی، محرابی، تندی سوار و صندوقی (شیخی، جهانیان، ۱۳۹۷، ۸۵). سنگ

مزارهای موجود در موزه آستان قدس رضوی به انواع مختلفی تقسیم می‌شود که ۱۵ مورد آن از نوع صندوقی می‌باشد. این پژوهش به معرفی ۵ نمونه از سنگ مزارهایی می‌پردازد که کمترین تخریب و بیشترین اطلاعات را داراست. یک سنگ قبر به طور کلی وسیله‌ای است برای معرفی شخص متوفی، پس از آن نقوش و نوشتار حک شده بر آن درصدد انتقال مفاهیمی به بیننده است (پویان، خلیلی، ۱۳۸۹: ۹۹). جدول (۱) به معرفی سنگ مزارات مورد مطالعه می‌پردازد.

جدول (۱): سنگ قبور مورد مطالعه محفوظ در آستان قدس (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	متعلق به	قدمت	نوع	ابعاد	تصویر
۱	آرزو ملک بنت امیر ایاز	۹ هجری قمری (۸۱۴)	صندوقی گهواره‌ای	طول ۱۶۶/۴ عرض ۴۵/۵ ارتفاع ۴۷/۵	
۲	کمال‌الدین حسین قلی	۹ هجری قمری (۸۸۰)	صندوقی	طول ۹۲/۵ عرض ۳۵ ارتفاع ۲۵	
۳	زمره خاتون بنت امیر سعید شاه	۱۰ هجری قمری (۹۰۸)	صندوقی	طول ۱۷۴ عرض ۲۹/۵ ارتفاع ۳۲	
۴	-----	احتمالاً دوره صفویه	صندوقی	طول ۱۰۹ عرض ۲۹ ارتفاع ۱۸	
۵	-----	احتمالاً دوره صفویه	صندوقی	طول ۱۷۱/۵ عرض ۳۸ ارتفاع ۳۹/۸	

۳. کتیبه‌های روی بدنه سنگ مزارها

متن‌های حجاری شده روی سنگ مزارها شامل آیات قرآن، ادعیه، اسماء خداوند، اشعار و همینطور مشخصات متوفی می‌باشد که روی بدنه‌ی سنگ مزار دیده می‌شود. در سنگ مزار آرزو ملک بنت ایاز شرح کتیبه روی سنگ به صورت قسمتی از آیه‌الکرسی آمده " الله لا إله إلا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة ولا نوم له ما في السماوات وما في الأرض من / ذا الذي يشفع/ عنده إلا بإذنه يعلم ما بين أيديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشيء من عليه إلا بما شاء وسع كرسيه السماوات والأرض ولا يؤوده حفظهما و/ هو العلي العظيم." در حاشیه طولی و عرضی روی سنگ از آیات ۱۶-۱۷-۱۸ و قسمتی از آیه ۱۹ سوره آل عمران کتابت شده: " الذين يقولون ربنا إننا آمننا فأغفر لنا ذنوبنا وقتنا عذاب النار (۱۶) الصابرين والصادقين والقانين والمنفقين والمستغفرين بالأسحار (۱۷) شهد الله أنه لا إله إلا هو والملائكة وأولو العلم قايما بالقسط لا إله إلا هو العزيز الحكيم (۱۸) إن الذين عند الله الإسلام وما اختلف الذين أوتوا الكتاب.. " در حاشیه طولی و عرضی سنگ درباره متوفی صحبت شده است: " هذه الروضة الشريفة المنيفة الخاتون [المعظمة المكرمة المرحومة السعيدة] آرزو ملك ابن [ة] امير الاعظم افتخار الامراء في العالم اميراباطابت تراها في شهر ربيع الاول سنة أعشروثمانائة. / " جدول (۲) آنالیز کتیبه-ی سنگ مزار آرزو ملک را نشان می‌دهد.

نقش خراسان و شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

جدول (۲): آنالیز کتیبه سنگ مزار آرزو ملک (جلالی، ۱۳۹۴: ۱۲۳)

کتیبه‌های سنگ مزار حسین قلی روی نوار پیرامون سنگ دیده می‌شود که شرح احوال او و تاریخ وفات را آورده است: "امیرزاده کمال الدین حسین قلی ابن امیر الامراء فی العالم نبوی / الاخلاق والشیم عمده الملك فی الزمان عماد المملکه / فی الا... الذى بالبر والاحسان بستعانه (؟) ... امیر مبارز الدوله / والدین ولی بیک بهادر خلدت ایام عدانته توفی فی العاشر من شهر الم شوال سنه ثمانین وثمانائه من الهجریه / وعزه (؟) وجه اکابر من الکبراء الملحق الی جورا انولی " جدول (۳) متن‌های بالا و پایین سنگ مزار را نشان می‌دهد. این سنگ مزار صندوقی از لحاظ عناصر تزئیناتی بسیار حائز اهمیت است و در نمای فوقانی و بدنه در دو طرف از کتیبه استفاده نشده است.

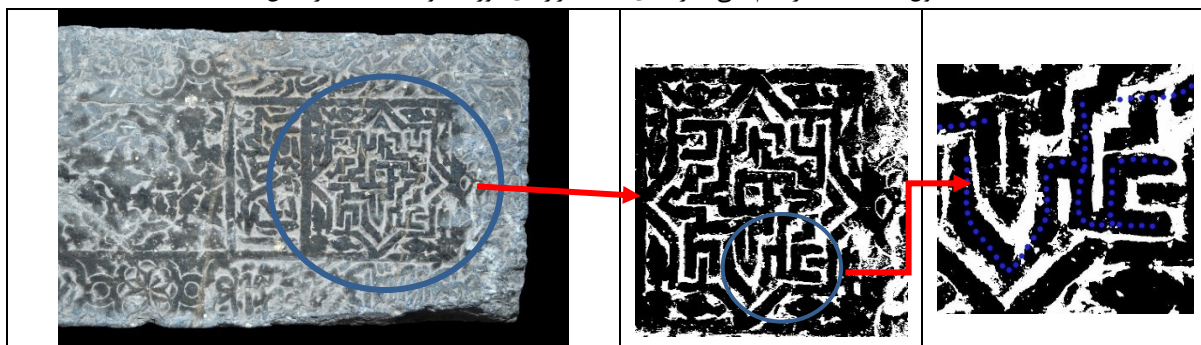
نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

جدول (۳): متن های دو طرف سنگ مزار حسین قلی (مأخذ: نگارندگان)

	<p>و مخزن در بحار من النصفه [؟] والایاته / اعنی مرقد قره عین اعظم الامراء /</p>	<p>بالای سنگ</p>
	<p>هذا مغرب نجم من نجوم سماء / الامارة والعدالة /</p>	<p>پایین پای سنگ</p>

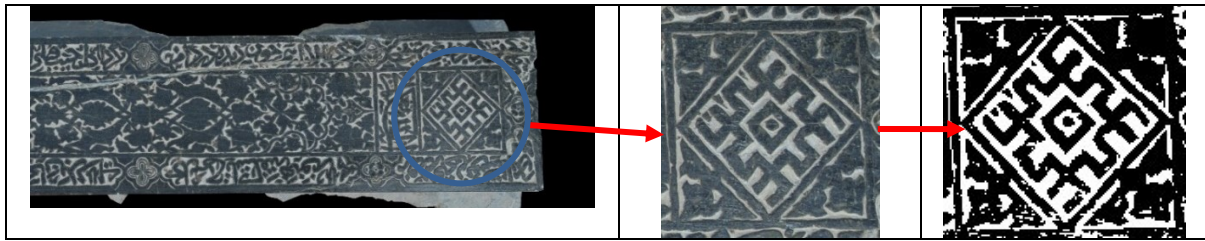
باورهای شیعی در این کتیبه‌ها بی‌تأثیر نبوده و خوشنویسان با انتخاب اسم امامان دلبستگی خود را به آنان نشان می‌دادند و با تکرار اسم آنان مانند عبارت «علی، علی، علی» از آنان مدد جویی می‌کردند. در حقیقت کلمات نه تنها برای اشاره به عناصر و نمادهای شیعی مورد استفاده قرار گرفته‌اند، بلکه طرح‌های پیچیده و ظریف نشان از معنویت دارند (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۷۵). جدول (۴) نمونه این تأثیرگذاری را نشان می‌دهد که در قسمت بالایی برخی سنگ‌مزارات دوره صفویه از اسم «علی» استفاده شده است. استفاده از نام حضرت علی و چیدمان آن در کتیبه‌ها به اشکال مختلف صورت می‌گرفت که معانی مختلفی را به ذهن متبادر می‌کرد از جمله قرار گرفتن نام حضرت در اشکال هندسی و حرکت در جهت عقربه‌های ساعت که نمادی از بهشت است، زمین و بهشت دور دایره‌ای می‌گردند (همان: ۱۶۹).

جدول (۴): استفاده از اسم علی در بالای سنگ‌مزارهای دوره صفویه (مأخذ: نگارندگان)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

از جمله مواردی دیگر که در سنگ قبرها به چشم می‌خورد ادعیه‌ها هستند. کتیبه‌ی دعایی شامل ستایش پروردگار و ائمه و ستایش شیعیان از دوازده امام می‌باشد (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۶۵-۱۶۶). این عناصر شیعی در سنگ مزار صندوقی ردیف ۵ در جدول یک، به صورت اسامی دوازده امام شیعیان ظاهر شده است. تصویر (۱) قسمت روی سنگ را نشان می‌دهد که دور تا دور آن با صلوات بر دوازده امام نوشته شده است " اللهم صل علی محمد المصطفی وصل علی علی المرتضی وصل علی الحسن المجتبی وصل علی الحسین الشهید بکربلاء و صل علی علی زین العابدین و صل علی محمد الباقر وصل علی جعفر الصادق و صل علی موسی کاظم وصل علی بن موسی الرضا و صل علی محمد تقی وصل علی علی النقی وصل علی الحسن العسکری وصل علی محمد المهدی الهادی صاحب الزمان صلوات الله وسلامه علیه وعلیهم اجمعین XXX /".

تصویر ۱: حاشیه در نمای فوقانی سنگ قبر (مأخذ: نگارندگان)

در بدنه سمت راست و چپ سنگ مزار علاقه به حضرت علی کاملاً مشخص است. متن بدنه سمت راست سنگ: " ناد علیا مظهرالعجائب / تجده عوناً لک فی النوائب " متن بدنه سمت چپ سنگ: " کل هم وغم سینجلی / بولایتک یا علی یا علی یا علی "

در سنگ مزار صندوقی زمرد خاتون و سنگ مزار صندوقی ردیف ۴ جدول (۱)، شاهد استفاده از ابیات فارسی هستیم. متن سمت راست روی سنگ مزار زمرد خاتون: " در ماتم تو دهر بسی شیون کرد / لاله هم خون دیده در دامن کرد / گل جیب قبای ارغوانی بدرید / قمری نمد سیاه در گردن کرد. " متن سمت چپ روی سنگ مزار خاتون: " دو دیده (۴) جهان افروختم رفتی / " بدنه سمت راست سنگ مزار خاتون: " کاش که آن روز که در پای توشد خار اجل / دست گیتی بزدی تیغ هلاکم برسر / " بدنه سمت چپ سنگ مزار خاتون: " تا در این روز جهان بی تو ندیدی چشمم / این منم بر سر خاک تو که خاکم برسر / " متن بالای سنگ مزار خاتون: " ... وفات مرحومه صالحه / زمرد خاتون بنت امیر سعید شاه. " متن پایین سنگ مزار خاتون: " فی تاریخ عاشر رجب المرجب سنه ثمان وتسعمائة / " (جلالی، ۱۳۹۴: ۱۰۴)

متن سنگ مزار ردیف ۴ جدول یک به صورت شعر فارسی می‌باشد و دختری جوان و مجرد را معرفی می‌کند که متأسفانه نام او در اثر گذشت زمان و فرسایش سنگ مزار از بین رفته است. متن سمت راست روی سنگ: دل و دیده / آتش ... زدی بجان بدرآی / گل سرخ ناشکفته هنوز / زود رفتی ز بوستان پدر / متن سمت چپ روی سنگ: در ماتم تو دهر بسی شیون کرد / لاله همه خون دیده در دامن کرد / گل جیب قبای ارغوانی بدرید / قمری نمد سیاه در [گردن کرد] / بدنه

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

سمت راست سنگ: ای دوشیزه اسیر خطه خاک شدی / مهمان عزیز خالق پاک شدی. / بدنه سمت چپ سنگ: در فصل بهار هر کجا بودگلی / از غنچه برآمد و تودر خاک شدی. / در قاب بالایی هر دو سنگ مزار یاد شده اسم حضرت علی استفاده شده است (رجوع شود به جدول ۴) و همینطور در قاب پایینی هر دو سنگ عبارت «حکم الله تعالی» مشترک است (جدول ۵).

جدول (۵): عبارت «حکم الله تعالی» (مأخذ: نگارندگان)

نوع خط کتابت در کتیبه‌ها یکی از موضوعات مهم در کار هنرمندان روی سنگ مزارها می‌باشد. که در نمونه‌های انتخاب شده از خط کوفی بنایی، نسخ و ثلث استفاده شده است و بر این اساس جدول (۶) تهیه شده که در آن نوع خط‌هایی که روی سنگ مزارها کار شده، نشان داده می‌شود.

جدول ۶: نوع خط‌های استفاده شده در کتیبه سنگ مزارها (جلالی، ۱۳۹۴)

ردیف	سنگ مزار	خط
۱	آرزو ملک بنت امیر ایاز	نسخ و ثلث
۲	کمال‌الدین حسین قلی	ثلث
۳	زمرد خاتون بنت امیر سعید شاه	کوفی بنایی، ثلث، نسخ
۴	-----	کوفی بنایی، ثلث، نسخ
۵	-----	ثلث

۴. نمادشناسی و نقوش تزئینی سنگ مزارات صندوقی

یکی از جلوه‌های فرهنگ، در مراسم تدفین و همچنین آیین‌های مرتبط با آن قابل درک است و در مکان‌های تدفینی و سنگ مزارات نمود می‌یابد بر همین اساس نقوش و تصاویری که سنگ‌تراشان بر مزارها ترسیم کرده‌اند، دارای دو معنی است یکی معنای حقیقی و دیگری معنای استعاری و رمزی که ریشه در باورها، اعتقادات و سنن آنها دارد. رمزپردازی یا نمادگرایی از ابزارهای هنرمندان سنگ تراش، برای بیان مفاهیم است و در فراسوی مرزهای ارتباطی جای دارد (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۹). این تصاویر با اعتقاد به جاودانگی روح ارتباط داشته و عقاید مذهبی زمان خود را به نمایش می‌گذارد (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴: ۲۲۵).

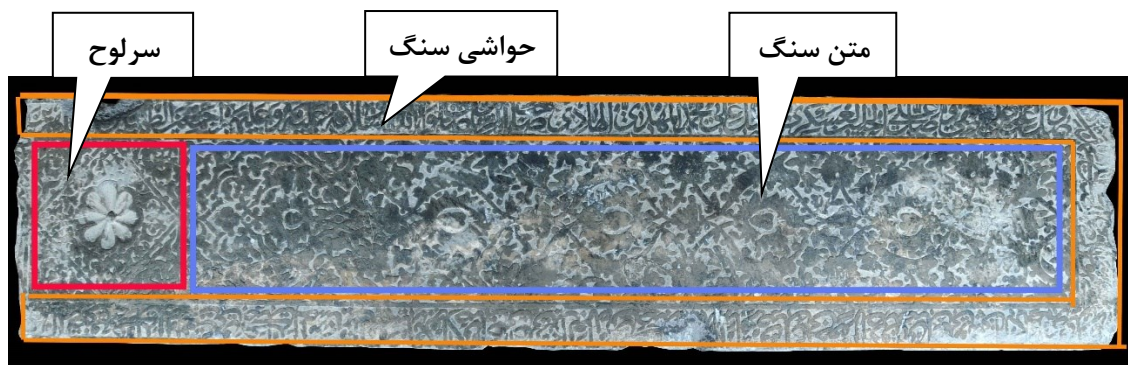
۴-۱. سنگ مزارهای صندوقی و صندوقی گهواره‌ای

در سنگ مزارات صندوقی گهواره‌ای قسمت پایه به شکل صندوقی است و طول برجستگی فوقانی کمی کوتاه‌تر از قسمت پایه در نظر گرفته شده است (تصویر ۲)

تصویر ۲: سنگ مزار صندوقی گهواره‌ای آرزو ملک (جلالی، ۱۳۹۴: ۱۲۳)

سنگ مزارات صندوقی شکل شامل دو جفت مستطیل ساده بر روی نمای فوقانی سنگ مزار بود. اما کم‌کم نقش محرابی شکل کلیت نمای فوقانی سنگ را در برگرفت و استفاده از گل نیلوفر، نقوش اسلیمی و ... که اکثراً تبدیل به اشکال هندسی شده است، مورد توجه واقع شد (کاظم‌پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۷۵). حجاری سنگ مزارها به صورت گود، برجسته و ترکیبی کار شده است. این حجاری‌ها در سرلوح، متن سنگ نوشته و حواشی سنگ مزار دیده می‌شود (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۹). تصویر (۳)

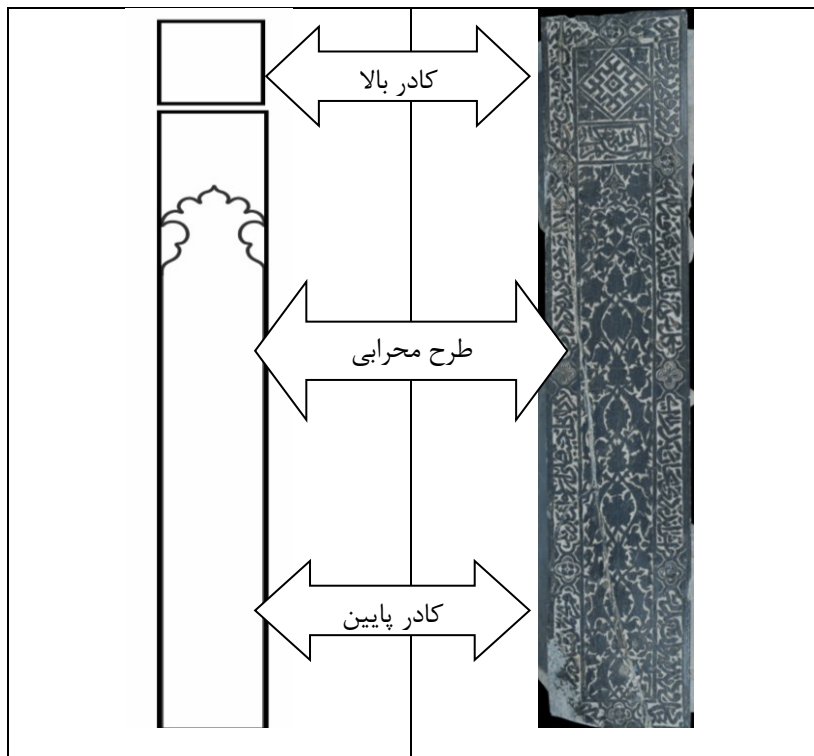
تصویر ۳: (مأخذ: نگارندگان)

۴-۲. طرح محرابی

طرح محرابی در واقع شامل دو کادر مستطیلی به روی هم چسبیده است. در مستطیل بالا که بسیار کوچک‌تر است، آیه، حدیث، نقوش تزئینی، اسامی خدا یا پیامبر یا ائمه و یا سال و مشخصات فرد متوفی حک شده و در کادر مستطیل پایینی که بزرگتر است، قاب‌بندی‌هایی با طرح محرابی ایجاد شده که نقوش مختلفی در درون آن ایجاد شده است، تصویر (۴) در سنگ مزارهای مورد مطالعه، کادر مستطیل یا مربع شکل بالا دارای نقوش تزئینی و اسم حضرت علی می‌باشد.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۴: (مأخذ: نگارندگان)

طرح محراب نمادی از یک معماری جهانی است (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۸). در قرآن کریم نیز از محراب به عنوان یک جایگاه مقدس نامبرده شده است در سنگ مزارها به وفور از طرح محرابی استفاده شده است. این نوع قاب‌بندی (محرابی) دارای چندین مدل است. از جمله: طرح محرابی ساده، محرابی نخل پنج برگی، محرابی نخل هفت برگی می‌شود (بهشید؛ بهلولی‌نیری، ۱۳۹۲: ۵). تصویر (۵) طرح محرابی را در هر یک از سنگ مزارهای صندوقی مشخص کرده است.

تصویر ۵: طرح محرابی در سنگ مزارات صندوقی (مأخذ: نگارندگان)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۳-۴. نقوش اسلیمی

چرخش‌های اسلیمی که تداعی چرخش و پویا است یکی از بنیادی‌ترین تزئینات اسلامی می‌باشد (پورتر، ۱۳۹۲: ۱۵۵). توسلی به نقل از بورکهارت* بیان می‌دارد: «اسلیمی در هنرهای اسلامی آهنگ و وزن جلوه می‌کند، آشکارا پیوند اصلی خود را با گیاهان نگاه می‌دارد و فضائل گیاه، همانند آن در فرصت‌های مناسب نمودار می‌شود و چارچوب استریلیزه آن و نبوغ خاص هنرمند یا گروه قومی، اثر را با طبیعت آشتی می‌دهد.» (توسلی، ۱۳۹۷: ۲۹). این لغت در متون قدیم به صورت «اسلامی» آمده است و عبارتست از طرح‌های دورانی زیبایی متشکل از چنگ‌ها، سرچنگ‌ها، گره‌ها و... که با تکرار آن‌ها و تشکیل انشعابات متفاوت طرح کامل می‌شود در طراحی چنین نقوشی از هیچ ابزاری استفاده نمی‌شود. (مجرد تاکستانی، ۱۳۹۵: ۴۵). با آن‌که اسلیمی مهم‌ترین نقش را در میان آرایه‌های اسلامی دارد اما اسلیمی به تنهایی وظیفه ویژه‌ای به عهده ندارد و تنها نقش تأکید بر شکل اصلی را دارد. در اسلیمی، اصل تکثیر اجزاء آزاد است و تنها قانون هندسی آن «تکرار متوالی مکانی است که ساده‌ترین قانون بازآفرینی نقوش متنوع از یک نقش واحد است». نقش اصلی در اسلیمی ساقه کار است و همراه با نقوش فرعی برگ مانند در ترکیب با فضاهای تهی و عناصر فرعی تر بواسطه تکرار سلسله‌ای از عناصر همسان، طرحی متنوع و چشم نواز می‌آفریند (کونل و همکاران، ۱۳۶۷: ۶-۷). ایده اسلیمی به عنوان بارزترین عنصر و ویژگی بیانی هنر اسلامی ملهم از شاخ و برگ گیاهان است و مشخصه همگی آنان با وجود مدل‌های متنوع، تکرارهای موزون و متنوب است که سبب شده این نقش، فرعی و اصلی نداشته باشد و همگی در کنار هم واژه وحدت را به ذهن متبادر کنند. تکرار متناوب اسلیمی مفهوم زاینده و زائیده شدن را می‌رساند و مفاهیم نظم و حیات را تجسم می‌بخشند (همان: ۹-۱۵). نکته حائز اهمیت در ارتباط با اسلیمی آن است که شاخه اسلیمی به گونه‌ای طراحی می‌شود که باعث شکل‌گیری دیگر نقوش می‌باشد، مثلاً ترنج یا سر ترنج با حرکت نرم شاخه اسلیمی ساخته می‌شود (هنرور، ۱۳۹۸: ۱۰۶). اسلیمی از گذشته‌های دور بسیار پرکاربرد بوده است و برای آذین‌بندی‌های اشیا و در حجاری‌ها استفاده می‌شده است و ظاهراً از دوران سلجوقی و تیموری این نام بر آن نهاده شده است و به مرور زمان تکامل یافته است. اسلیمی نقشی است که با بند اسلیمی حرکتی را سبب می‌شود. با توجه به مشاهدات و اسناد این نقش از نقوش اصیل ایرانی است و از ایران به دیگر فرهنگ‌ها وارد شده است (هنرور، ۱۳۹۸: ۱۰۶). با توجه به جایگاه و کاربرد هنر اسلیمی در اینجا شاهد هستیم که یکی از مشهورترین آرایه‌های تزئینی به کار رفته در سنگ مزارها، نقوش اسلیمی همراه با شاخ و برگ‌های تزئینی در قالب پیچ‌های اسلیمی می‌باشد. این حجاری‌ها به صورت تزئینی به خوبی حرکت‌های عرفانی، دنیایی و آخرتی را تداعی می‌کند و ظرافت و زیبایی خود را به صورت گود و برجسته به رخ می‌کشد که در تمام قسمت‌های سنگ مزار اعم از سرلوح، بدنه، قاب‌بندی‌ها، حواشی و ... دیده می‌شود. هنرمند حجار با استفاده از این نقوش در قسمت‌های مختلف سنگ مزار تعادل را در کار ایجاد کرده است. سنگ مزار حسین قلی یکی از زیباترین نمونه‌های نقوش اسلیمی در موزه آستان قدس رضوی می‌باشد تصویر (۶).

* -Burckhardt

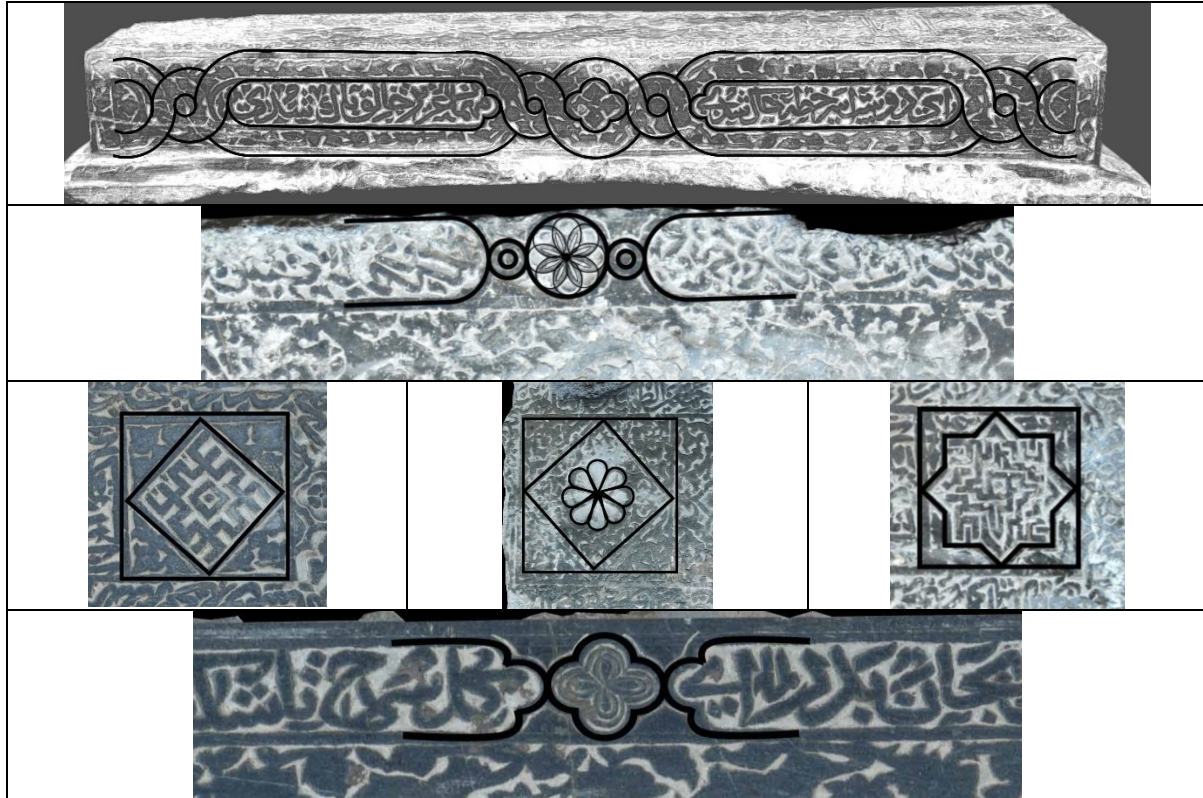
تصویر ۶: نقوش اسلیمی در سنگ مزار صندوقی حسین قلی (مأخذ: نگارندگان)

۴-۴. نقوش هندسی

هنر اسلامی که به دنبال معنی دادن به حیات هدفدار خود است، در بیان و تجسم توحید، هندسه را با قیود اعتقادی خود سازگار کرده و به مدد آن نقش‌های زیبایی را خلق می‌نماید. هنرمندان مسلمان به دو دلیل هنر هندسی را استفاده و گسترش دادند: دلیل اول این بود که جایگزینی را برای تصاویر ممنوع موجودات زنده فراهم می‌آورد. چرا که مخاطبین را به تفکر روحانی دعوت می‌کرد و دلیل دوم، پیشرفت و جایگاه علم هندسه در دنیای اسلام بود (کاظم‌پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۷۷). به نقوش هندسی «گره» گفته می‌شود. گره نقوش منظم هندسی و درهم تنیده متناسب و متقارنی هستند که در قرن پنجم رایج شدند و پیشینه آن به معماری دوره سلجوقی می‌رسد. آنها در کنار نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی نقوش تزئینی هنرهای اسلامی را تشکیل می‌دهند (توسلی، ۱۳۹۷: ۲۸) این نقوش از تکرار و تکثیر منظم نقشی در تمام جهات شکل برای پر کردن کل صفحه و فضای خالی مابین اشکال شکل می‌گیرد (کونل و همکاران، ۱۳۶۷: ۵). در دوره تیموری گره به صورت خطوط منحنی هستند که از زیر و روی هم گذشته و در حقیقت نوعی قاب هستند برای مشخص شدن فضای کتیبه یا حاشیه، که قرار است با نقوش گیاهی آراسته شوند (توسلی، ۱۳۹۷: ۲۸). این نقوش از تکرار و تکثیر منظم نقشی در تمام جهات شکل برای پر کردن فضای خالی مابین اشکال شکل می‌گیرد (کونل و همکاران، ۱۳۶۷: ۵). در سنگ مزارهای موزه آستان قدس نقوش هندسی در ترکیب با سایر نقوش مورد استفاده قرار گرفته است و دایره یکی از فرم‌های هندسی پرکاربرد است که در این نمونه‌ها دیده می‌شود. جدول (۷) فرم‌های هندسی را روی سنگ مزارها نشان می‌دهد.

جدول ۷: نمونه‌ای از فرم‌های هندسی استفاده شده در حجاری سنگ مزارهای صندوقی موزه آستان قدس (مأخذ: نگارندگان)

۴-۵. مقرنس

مقرنس یا قطار بندی از زیباترین عناصر تزئینی در معماری است. این عنصر تزئینی بیشتر در تزئینات معماری در مساجد و مدارس کاربرد دارد، در ساخت آن غالباً از مصالح دیگر استفاده و به بنا اضافه می‌شود (موسوی حاجی، نیک‌بر ۱۳۹۳، ۱۵۱-۱۵۲). در حقیقت مقرنس از قرار گرفتن سطوح برآمده یا فرو رفته و یا مقعر در کنار یا روی هم به صورت مرتب یا متضاد تشکیل می‌شود، این سطوح به صورت عمودی یا افقی روی هم قرار می‌گیرند و تداعی کننده لانه زنبور هستند (زمانی، ۱۳۵۰: ۱۲). در سنگ مزارات معرفی شده به صورت یک نوار کم عرض و ظریف در اطراف کتیبه به صورت سطوح فرورفته متناوب به چشم می‌خورند که از جنس خود سنگ هستند (تصویر ۷). همینطور در چهار گوشه برخی از سنگ مزارات شاهد فرم ستونی شکلی هستیم که جایگاهی تزئینی دارد و یک مقرنس را در بخش بالایی خود نگه داشته و حس تعادل را ایجاد کرده است. فرم ستونی شکل در سنگ مزار زمرد خاتون و حسین قلی در چهار طرف سنگ مزار صندوقی به صورت تزئینی حکاکی شده است با این تفاوت که در سنگ مزار حسین قلی این فرم‌های ستونی شکل پیچان به مقرنس کاری می‌رسند که سر ستون سنگ است و زیبایی سنگ را دوچندان می‌کند (تصویر ۸). این سرستون‌های مقرنس کاری شده در چهار طرف سنگ باعث ایجاد تعادل و همبستگی بین اجزا و نقوش به کار رفته در سنگ می‌شود.

تصویر ۷: مقرنس در اطراف بدنه سنگ (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸: مقرنس در سر ستون سنگ مزار حسین قلی (مأخذ: نگارندگان)

با توجه به مطالعات انجام شده روی ۵ نمونه از سنگ مزارات صندوقی محفوظ در موزه آستان قدس رضوی در جدول (۸) به طبقه‌بندی نقوش مورد استفاده در هریک از این سنگ مزارهای صندوقی می‌پردازیم.
جدول ۸: طبقه‌بندی نقوش سنگ مزارات صندوقی (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	سنگ مزار	کتیبه	طرح محراب	نقوش اسلیمی	نقوش هندسی	مقرنس	فرم ستونی شکل
۱	آرزو ملک بنت امیر ایاز	دارد	ندارد	ندارد	دارد	ندارد	ندارد
۲	کمال‌الدین حسین قلی	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
۳	زمره خاتون بنت امیر سعید شاه	دارد	دارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
۴	-----	دارد	دارد	دارد	دارد	ندارد	ندارد
۵	-----	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	ندارد

۵. معرفی دو سنگ مزار صندوقی تازه کشف شده

طی عملیات‌های بازسازی و نوسازی در حرم مطهر امام رضا(ع) در پائیز ۱۳۹۹ دو سنگ مزار صندوقی در انتهای ضلع غربی رواق درارالسرور کشف (تصویر ۹) و به موزه آستان قدس رضوی انتقال یافت و طبق تحقیقات انجام شده این سنگ‌ها مطلقاً به گوهرشادخاتون (دختر سلطان فرخ یسار) و خانکه بی‌بی (دختر امیرافضل‌الدین محمدالموسوی) می‌باشد. هر دو به اوایل دوره صفویه تعلق دارند و دارای نقوش و کتیبه می‌باشند (تصویر ۱۰).

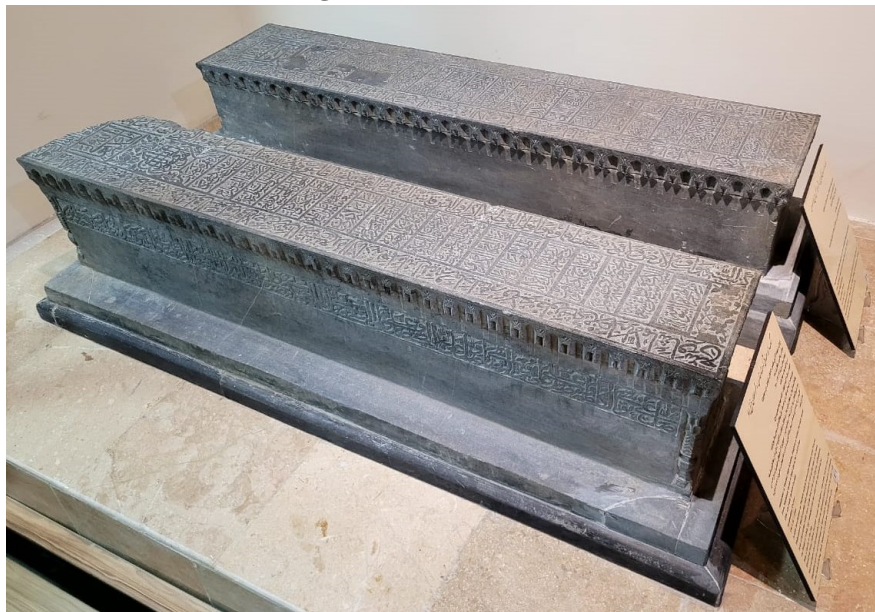
تصاویر ۹: کشف و انتقال سنگ مزارهای نویافته در رواق دارالسرور حرم امام رضا (ع)، پائیز ۱۳۹۹ (مأخذ: نگارندگان)

نمای فوقانی سنگ مزار گوهرشاد خاتون تصویر (۱۱) دارای کتیبه آیت الکرسی و نام الله جلّ جلاله و نام متوفی و تاریخ فوت که ۱۴ ذی القعدة ۹۶۳ ه.ق است را نشان می‌دهد. در اطراف سنگ صلوات خاصه چهارده معصوم آمده. ساختار مشابه این سنگ مزار در نمای فوقانی شامل سرلوح، متن و حاشیه می‌باشد که طرح محرابی و نقوش هندسی و اسلیمی را در خود جای داده است. در حاشیه فوقانی سنگ به صورت مقرنس کاری تزئین شده و در چهار طرف سنگ فرم‌های ستونی شکل و سرستون‌های مقرنس کاری شده به تعادل و توازن سنگ کمک می‌کند و زیبایی آن دو چندان می‌گردند. روی سنگ مزار

خانکه بی بی با شرح کتیبه‌های به خط ثلث حاوی آیه‌الکرسی، نام الله جلّ جلاله و نام متوفی و تاریخ فوت (جمادی‌الثانی ۹۶۰ ه.ق) کار شده همانند سنگ قبر پیشین دورتادور حاشیة بدنه سنگ با مقرنس‌های تزئینی پوشانده شده و روی بدنه هیچ نوشته‌ای وجود ندارد. این سنگ در نمای فوقانی دارای طرح محرابی و تزئیناتی با نقوش هندسی و اسلیمی می‌باشد و ابعاد و اندازه آن در طول ۱۶۱ و عرض ۲۹ و ارتفاع ۳۲ سانتی‌متر ساخته شده است.

تصویر ۱۰: موزه آستان قدس رضوی، دو سنگ قبر صندوقی نویافته (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۱: موزه آستان قدس رضوی، نمایی دیگر از سنگ قبر صندوقی نویافته (مأخذ: نگارندگان)

۶. نتیجه

استان قدس رضوی گنجینه‌ای بزرگ از آثار هنری را دارا می‌باشد که هنوز بسیاری از آنان برای پژوهشگران معرفی نشده‌اند. سنگ مزارات محفوظ در این مجموعه بزرگ از جمله آثاری است که به سبب خوانش مضامین و مطالعه نقوش درارای اهمیت است. حدود ۱۵ مورد سنگ مزار صندوقی در این موزه در معرض نمایش بازدیدکنندگان می‌باشد که در این پژوهش به ۵ مورد از سنگ مزارات که دارای بیشترین اطلاعات و کمترین تخریب بود، پرداخته شد و فرم سنگها، نقوش تزئینی و کتیبه‌های حجاری شده روی آنها مورد مطالعه قرار گرفت. در کنار خوانش و واکاوی این سنگ مزارات، دو سنگ مزار که در پاییز سال ۱۳۹۹ در دارالسرور کشف شد نیز معرفی شد که از لحاظ فرم، نقوش، کتیبه و تزئینات مشابه موارد انتخابی می‌باشد. آن چه در ارتباط با سنگ مزارات صندوقی انتخابی می‌توان بیان داشت این است که بر روی سنگ مزارات شاهد دو نوع تزئین کتیبه‌ها و نقوش هستیم. کتیبه‌ها علاوه بر معرفی متوفی با منقور شدن ادعیه، آیات قرآن و اسامی معصومان آئینه‌ای تمام نما از اعتقادات مذهبی مردمان آن عصر را جلوه‌گر است که رابطه بین صورت و معنای نقوش را کاملاً می‌شناختند. به الاخص اشاره به نام حضرت علی بواسطه رسمیت یافتن مذهب شیعی در دوران صفویه از موارد قابل توجه می‌باشد. این کتیبه‌ها در نمای فوقانی، بدنه‌ها و حاشیه‌ها پیرامون سنگ مزار حکاکی شده است و در این حکاکی از خطوط کوفی‌بنایی، ثلث و نسخ استفاده شده است. در تغییر فرم سنگ مزار صندوقی‌گهواره‌ای به صندوقی، طرح محرابی شکل به عنوان جایگزینی برای قسمت برجسته فوقانی سنگ مزار صندوقی‌گهواره‌ای کاملاً مشخص است. در ارتباط با نقوش نیز شاهد کاربرد نقوش هندسی و اسلیمی و مقرنس هستیم. نقوش هندسی در کنار نقوش گیاهی و کتیبه‌ها به کار رفته است و دایره یکی از پرکاربردترین این نقوش می‌باشد. این نقوش با تکرار و تکثیر منظم نقشی در تمام جهات شکل برای پر کردن کل صفحه و فضای خالی مابین اشکال شکل می‌گیرد. در کنار هم قرار گرفتن این نقوش و کتیبه‌ها معانی نمادین را به نمایش می‌گذارد. نقوش گیاهی اسلیمی و حرکت‌های حلزونی و تکرار مداوم آن‌ها اشاره‌ای به امر کثرت در وحدت و فناپذیری جهان با زایش مداوم را به ذهن متبادر می‌کند.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

منابع

- آزند، یعقوب (۱۳۹۳). پژوهشی بر نگارگری ایران، ج ۲، چ ۲، تهران: سمت.
- بهشید، بابک؛ بهلولی نیری، بهزاد (۱۳۹۲). مفهوم نقش و نگاره‌ها در سنگ قبرهای محوطه شهیدگاه بقعه شیخ صفی‌الدین، همایش ملی باستان‌شناسی ایران، دستاوردها، فرصت‌ها، آسیب‌ها. ۱۴-۱.
- بوات، لوسین (۱۳۸۳). تاریخ مغول «تیموریان»، (ترجمه محمود بهروزی)، تهران: آزاد مهر.
- پورتر، ایو (۱۳۹۲). آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی (ترجمه زینب رجبی). چ ۲، تهران: فرهنگستان هنر.
- پورکریم، هوشنگ؛ کیا، صادق (۱۳۴۲). سنگ مزارهای ایران، فصلنامه هنر و مردم، ش ۱۲، ۳۹-۳۱.
- پویان، جواد؛ خلیلی، مژگان (۱۳۸۹). نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای دارالسلام شیراز، کتاب ماه هنر، ش ۱۴۴، ۹۸-۱۰۷.
- توسلی، وحید (۱۳۹۷). مکتب هرات، تحلیلی بر آرایه‌ها و تزئینات مصاحف قرآنی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- جلالی، میثم (۱۳۹۴). آثار سنگی موزه آستان قدس رضوی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- خسرونژاد، پدram (۱۳۷۷). سنگ مزارها از پنجره مردم‌شناسی هنر، کتاب ماه هنر، ش ۱، ۲۳-۲۶.
- زمانی، عباس (۱۳۵۰). مقرنس تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران، فصلنامه هنر و مردم، ش ۱۰۲-۱۰۳، ۸-۲۵.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴). عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- شیخی، علیرضا؛ جهانیان، عطیه (۱۳۹۷). بررسی و شناخت مضامین و نقوش سنگ قبرهای محفوظ در هارونیه توس، نگارینه هنر اسلامی، ۵ (۱۶). ۸۱-۹۲.
- صفی‌خانی، نینا؛ احمدپناه، سید ابوتراب؛ خدادادی، علی (۱۳۹۳). نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان (با تأکید بر نقوش حیوانی شیر و ماهی)، هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)، ۱۹ (۴)، ۶۷-۸۰.
- کاظم‌پور، مهدی؛ محمدزاده، مهدی؛ شکرپور، شهریار (۱۳۹۹). تحلیل نماد‌شناسی نقوش سنگ مزارات اسلامی موزه شهر اهر، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، ۲۵ (۱)، ۷۱-۹۶.
- کونل، ارنست؛ مالکی، شهریار؛ اقدسیه، هادی (۱۳۶۷). اسلیمی، ختایی و گل‌های شاه عباسی (نگرشی بر سوابق تاریخی سه نگاره تزئینی)، تهران: فرهنگسرا.
- مجرد تاکستانی، اردشیر (۱۳۹۵). بررسی تحول و تکامل نقوش هنر تذهیب در ایران، تهران: یساولی.
- موسوی حاجی، رسول؛ نیک‌بر، مازیار (۱۳۹۳). هنرهای کاربردی دوره اسلامی، تهران: سمت.
- هنرور، محمدرضا (۱۳۹۸). پیچش سیمین، پیچش‌های اسلیمی و ختایی در هنر تذهیب و طراحی فرش، تهران: یساولی.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

